

Az élő retorika.

Retorikai fogalomrendszerek relevanciája az irodalmi művek befogadásában

A kutatási program első szakaszában (Hagyományok) terveink szerint elvégeztük a klasszikus és az „új” retorika alpműveinek áttekintését és feldolgozását, a második szakaszban (Stratégiák) megalkottuk azt a stratégiai rendszert, amely működőképessé tette az elméletek statikus kereteit, a harmadik szakaszban (Olvasatok) pedig működésbe hoztuk a retorikai alapú olvasási szabályrendszereket. Az elsősorban a metaszemémák (eminensen a metafora, metonímia és szinekdoché) által működtetett tropológiai eljárások (az értelmezés tropológiája) mellett a szöveg materialítására alapozott hypogrammatikus olvasási stratégiák bizonyultak hatékonynak. A kutatás negyedik szakaszában (Megértés) a huszadik század magyar irodalmának meghatározó alkotásainak (elsősorban József Attila, Mikszáth Kálmán, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Esterházy Péter műveinek) értelmezései részben és jelentősen módosították mind az elméleti keretet, mind a működőképes stratégiákat. Nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző retorikai eljárások nem egymást kizáró szisztémák, sokkal inkább egymásra épülő és egymást segítő olvasási módszerek.

A kutatás négy éve alatt négy konferenciát szerveztünk, kiadtunk négy könyvet (két fordításgyűjteményt, egy konferenciakötetet és egy tanulmánygyűjteményt), s projekt résztvevői közül négyen sikeresen védtek meg doktori disszertációjukat.

Kiadott könyvek:

Figurák. Retorikai füzetek I. Szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc. deKON-KÖNYVek 29. Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, Budapest-Szeged, 2004.

Paul de Man „retorikája”. Retorikai füzetek II. Szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc. deKON-KÖNYVek 31. Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, Budapest-Szeged, 2004.

Ármeán Otília – Medgyes Tamás: *Szövegek közötti értelmezések.* deKON-KÖNYVek 33. Gondolat Kiadó–Pompeji, Budapest-Szeged, 2004.

Retorika és narráció. Szerk. Hajdu Péter – Ritoók Zsigmond. Gondolat – Pompeji, Budapest – Szeged, 2007.

Megvédett doktori disszertációk:

Török Ervin: *A megjelenés obszcenitása. Heinrich von Kleist.* (Summa cum laude)

Darabos Enikő: *Női trópusok és „maternális inskripciók” A nemiség alakzatai és a jelölés materiális feltételei a pszichoanalitikus diskurzusokban,* (Summa cum laude)

Sághy Miklós: *A fény retorikája (A technikai képek szerepe Mándy Iván és Mészöly Miklós munkáiban).* (Summa cum laude)

Füzi Izabella: *Meggyőzés és tropológia. Platón – Nietzsche – de Man* (Summa cum laude)

Megrendezett konferenciák:

1. József Attila arcai. Szeged, 2005. április 14.
2. Retorika és narráció. Szeged, 2005. november 17-18.
3. „Szunnyadás” - Konferencia Erdély Miklós filmjeiről és filmes írásairól Szeged, 2006. április 28-29.
4. „Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!” Ottlik Géza (újra)olvasásának lehetőségei Szeged, 2007. november 22-23.

JÓZSEF ATTILA ARCAI

Tudományos konferencia és irodalmi est
Szeged, 2005. április 14.

A mértékadó József Attila

Helyszín: a Szegedi Egyetem díszterme

Elnök: Tverdota György, egyetemi tanár

10⁰⁰ Kulcsár-Szabó Ernő, egyetemi tanár, akadémikus

„Szép embertelenség” (József Attila és a humán visszavonulás költészete)

10⁴⁰ Szőke György, egyetemi tanár

Egy költemény története

11²⁰ Szigeti Lajos Sándor, egyetemi tanár

Poézis és Universitas

vita

Az eszmélkedő József Attila

Előadások és vita József Attila *Eszmélet* című verséről

Helyszín: a Szegedi Akadémiai Bizottság székháza

Elnök: Kulcsár-Szabó Ernő, egyetemi tanár, akadémikus

14³⁰ Tverdota György, egyetemi tanár

15⁰⁰ Bókay Antal, egyetemi tanár

15³⁰ Veres András, egyetemi tanár

vita és kávészünet

Elnök: Bókay Antal, egyetemi tanár

16³⁰ Odorics Ferenc, egyetemi docens

17⁰⁰ Pór Péter, egyetemi tanár

vita

A mintaadó József Attila

Irodalmi est

Helyszín: a Milleneumi Kávéház

20⁰⁰

Felolvasnak

Jánossy Lajos

Kőrösi Zoltán

Kukorelly Endre

Németh Gábor

Retorika és narráció

November 17. Csütörtök

Helye: Kari Doktori Tanácsterem (Egyetem u. 2. földszint)

Program

Délelőtti ülés

Elnök: Fogarasi György

9³⁰ Füzi Izabella: Narratív kódoltság és a „filmi többlet”

9⁵⁰ Sággy Miklós: A test metaforája a *Filmben*

10¹⁰ Z. Kovács Zoltán: Amikor a céltábla tüzelni kezd. Etika és narrativitás az etikai kritikában.

10³⁰ Vita

11⁰⁰ Jablonczay Tímea: Beágyazás és narratív metalepszis Paul Auster *Üvegváros* és Cervantes *Don Quijote* című regényében

11²⁰ Kucserka Zsófia: A meggyőzés formái *A Béltékny-házban*

11⁴⁰ Gyuris Gergő: Az olvasó Perzsiába lovagol (Hajnóczy Péter: *A halál kilovagolt Perzsiából*)

12⁰⁰ Vita

Délutáni ülés

Elnök: Bolonyai Gábor

14³⁰ Darabos Enikő: Az elbeszélhetetlen elbeszélése - Van képe hozzá! (Nádas Péter: *Saját halál*)

14⁵⁰ Török Ervin: Eszköztelenség, 'dokumentarizmus', meggyőzés.

Kosztolányi Dezső: *Paulina*

15¹⁰ Szalánszki Edit: Népköltészet és ereklje Erdélyi Jánosnál.

15³⁰ Vita

16⁰⁰ Milián Orsolya: Roland Barthes és a bekeretezett „veszély”

16²⁰ Fürth Eszter: Coelho tévéregényei. Az ismétlődés szerkezetei

16⁴⁰ Odorics Ferenc: A lélektől elválasztott én retorikus narratívája – József Attila spiritualitása

17⁰⁰ Vita

17³⁰ Hites Sándor: Retorika és stílus ellentétéről a történetírásban

17⁵⁰ Hajdu Péter: Retorikai stratégiák Mikszáth irodalomtörténeti szövegeiben

18¹⁰ Vita

November 18. Péntek

Helye: IX-es terem

Délelőtti ülés

Elnök: Odorics Ferenc

11⁰⁰ Szilasi László: „Elocutio-tilalom, interpretatio-parancs”

11²⁰ Ferencz Anna: A fókuszáció mint retorikai működés

11⁴⁰ Séra Bálint: Inskripció és útleírás

12⁰⁰ Vita

12³⁰ Zanin Éva: A hazugság retorikája. Vörösmarty: *Gondolatok a könyvtárban*

12⁵⁰ Tóth Péter: Oráció és novella a Kölcsey-olvasásban

13¹⁰ Vita

Délutáni ülés

Elnök: Hajdu Péter

15³⁰ Bolonyai Gábor: Fenség és nézőpont „Longinosz”-nál

15⁵⁰ Dallos Edina: A hullá, az idióta, meg a rühes gebe
(A fenséges megjelenítésének egyik stratégiájáról)

16¹⁰ Vita

16⁴⁰ Müllner András: Az avantgárd fenséges retorikája

17⁰⁰ Asztalos Éva: A fenséges és a levés eszméje

17²⁰ Fogarasi György: A permanens fenséges: az iróniáról

17⁴⁰ Vita

SZTE Modern Magyar Irodalmi Tanszék
Irodalomelmélet Tanszéki Csoport
MTA Irodalomtudományi Intézet
Elméleti Osztály

„Szunnyadás”
Konferencia Erdély Miklós filmjeiről és filmes írásairól
2006. április 28-29.

Három hozzávetőleges csoportba osztottuk a témákat (ami nem zárja ki, hogy ezek között átfedések legyenek). E három halmazból az első Erdély-filmek, -filmtervek elemzéseit foglalta magába. A második szekció filmtörténeti (tágabban művészettörténeti) összefüggésbe ágyazta az Erdély-filmeket, és azokra a kapcsolatokra koncentrálna, melyek többek között Erdély és a klasszikus avantgárd film, Erdély és a korabeli kortárs magyar, illetve kortárs külföldi (experimentális, avantgárd, underground) film között hozhatók létre. A harmadik szekció elméleti irányultságú volt, és ebben kaptak helyet azok az előadások, amelyek Erdély filmelméletét, filmmel és vizualitással kapcsolatos (esztétikai) ideológiáját tárgyalnák.

1. Erdély Miklós

- filmjei (*Partita*, *Álommásolatok*, *Tavaszi kivégzés*, *Verzió*, *Vonatút*)
- filmtervei, közreműködése más filmekben, filmtervekben (pl. *Öndívatbemutató* – szövegálmondóként, *Heréltek* – Moldován Domonkos konzulenseként; *Varga Anna dicsérete*; *Újhutai Boldogasszony*; *Óraparadoxon* – az InDiGo-val közösen; *Beszélgések a világok sokaságáról*; [Animációs filmterv] – Erdély Dániellel közösen stb.)
- filmkritikái magyar és külföldi filmekről (Bódy Gábor, Tarr Béla, Moldován Domonkos, Hajas Tibor, Szentjóby Tamás, Najmányi László, Maurer Dóra, Szirtes János stb.; Godard: *Weekend*, Hoellering: *Gyilkosság a katedrálisban*, Pabst: *Háromgarasos opera*, Pasolini: *Salo*, Tarkovszkij: *Solaris*)
- korai experimentális munkái (*Rejtett paraméterek*, *Antiszempont*, *Új kávézó nyílt a Szamuely utcában*, *Herakleitosz-töredék*; más szóval, Peternák Miklós kifejezésével „a hatvanas-hetvenes évek fordulóján készített montázsfilmek”)

2. Erdély Miklós

- és a klasszikus, valamint az újabb avantgárd (experimentális, underground) filmes hagyomány
- és az általa hivatkozott underground filmesek (Maya Deren, Stan Brakhage, Andy Warhol stb.) összehasonlító elemzése
- és magyar kortársai filmjeinek összehasonlító elemzése
- és a BBS

3. Erdély Miklós

- filmről szóló tanulmányai; avantgárd filmes ideológiája és filmelmélete, kapcsolata más elméletekkel (a szovjet montázsiskola, Zsilka János nyelvészete, a kortárs strukturalista filmszemiotika stb.)
- filmjei és a montázs fogalma, munkája, lehetőségei, utópiája
- avantgárd esztétikai ideológiájának, ezen ideológia vezető motívumainak (jelentéskioltság, montázsgesztus, állapotkommunikáció, önösszeszerelés) érvényesülése filmjeiben

- és a kortárs (vagy nem kortárs) avantgárd filmelmélet és -történet (pl. Walter Benjamin, Peter Wollen, Sheldon Renan, Parker Tyler stb.)
- filmelmélete és az avantgárd színház abban játszott szerepe (Brecht, Artaud stb.)
- a hangsávról és a filmzenéről
- és az ideológiakritika; a frankfurti iskola (Adorno, Benjamin, Marcuse)
- kapcsolata kortárs filozófiákkal (az *Álommásolatok* és a *Mátrix* összehasonlítása Enyedi Ildikó részéről; virtualitás és szimulakrumok, képzelőerő és/vagy képzelgés, látás és/vagy látomás, kísérlet és/vagy kísértet)

**„Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!”
Ottlik Géza (újra)olvasásának lehetőségei**

Tudományos konferencia

Szeged
2007. november 22-23.

Csütörtök:

10.00: Megnyitó: Olasz Sándor

Elnök: Olasz Sándor

10.30: Korda Eszter: A képek szerepe az Ottlik-novellák narrációjában

11.00: Sümegi István: Képirás (képek és festők Ottlik prózájában)

11.30: Tihanyi Katalin: Ottlik festői: a szövegben megjelenő képek

Kávészünet

Elnök: Hörcher Ferenc

12.15: Milian Orsolya: Képek és szövegek

12.45: Kelecsényi László: Az Ottlik-mozi

13.15: Horváth Péter: A festészet fikcionális szerepe Ottlik Géza *Buda* című művében

13.45: Zoch Tímea: Magyar iskolaregények Ottlik után

Ebéd

Elnök: Kelecsényi László

16.00: Demény Péter: Láng Zsolt és Ottlik viszonya

16.30: Urbanik Tímea: Gyászmunka – írásesemény (a *Buda*, az *Alakulások* és az *Ottlik-veduta*)

17.00: Bovier Hajnalka: Elsüllyedt városok örökkévalósága – Ottlik Géza: *A rakparton*

17.30: Cserjés Katalin: Ottlik Géza: *A rakparton* (tér szerkezet)

Kávészünet

Elnök: Fűzfa Balázs

18.15: Hernádi Mária: A megszakadt történetek teljessége (Ottlik Géza: *Próza*)

18.45: Kötél Emőke: Az emlékezés formái (kisprózák)

19.15: Mekis D. János: Enteriőrök: tárgyi és nyelvi emlékezet a *Minden megvanban* (és tovább)

19.45: Sággy Miklós: *Egy tárcsa: Elhagyott hősnő*

Vacsora

Péntek:

Elnök: Sümegi István

9.00: Farkas Edit: "Nem néven nevezve (...) – hanem valóságosan" (*Iskola a határon*)

9.30: Nagy Edit: "Jobbak leszünk tőle." Miért is? – Az *Iskoláról* morálfilozófiai közelítéssel

10.00: Odorics Ferenc: Ottlik Egyeteme: a lélek megőrzésének titkos beavatása.

10.30: Fűzfa Balázs: Az *Iskola a határon* térinformatikai modellje

Kávészünet

Elnök: Odorics Ferenc

11.15: Hörcher Ferenc: *Buda* mint mitikus hely

11.50: Jablonczay Tímea: Ablak-játék. Térképzetek *A hegy lelke* (1939) című elbeszélésben

12.15: Dömötör Edit: *A Dzéta és a székszeppil* a „tudományos krimiben”.

Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély*

12.45: Hermányi Gabriella: *A Valencia-rejtély* szövegváltozatai, átírása

13.15: Zárszó: Odorics Ferenc

'Az élő retorika.
Retorikai fogalomrendszerek relevanciája az irodalmi művek befogadásában

Az értelmezés trópusai

„Minden olyan kérdés, mely egy irodalmi szöveg retorikai működésmódjára irányul, maga is mindig retorikai kérdés, mely még azt sem tudja, valóban kérdez-e.”¹

„[A] tagadás visszafordulása állításba, ami a dekonstruktív diskurzus velejárója, sosem jut el annak szimmetrikus ellenpárjához, amit tagad.”²

A magyarországi irodalomtudományos diszkurzusban az utóbbi néhány évben a 'megértés alakzatai' szintagma (más szerkezetek mellett) komoly sikereket könyvelhetett el magának. Léteznek értelmező közösségek, melyek a „szövegszerűség” terminusa mint központi érték érvényesítésével tesznek kísérletet elsősorban a kortárs magyar irodalom „át”kanonizálására³. A „szövegszerűség” a referencialitással szemben a szövegirodalom érveit foglalja magában, paradigmátikusan jelezve, hogy a társadalmi elkötelezettségű, szolidaritáselvű, „küldeteses” irodalom mára már korszerűtlenné, idejétmülttá vált, helyét át kell vennie a komplexebb stratégiákat alkalmazó „irodalmibb” irodalomnak. A „szövegszerűség” átrendező fogalomként hatékonyan működött, azonban meghatározatlansága (meghatározhatatlansága?) miatt finom, aprólékos, azaz komoly poétikai munkára nem volt fogható. A diszkurzus föltehetően emiatt is olyan eszközök után nézett, melyek a „szövegszerűség” mint esztétikai norma operacionalizálhatóságát teremtik meg. A logika és a grammatika (mint az irodalmár számára elsődlegesen számbajöhető operacionális rendszerek) talán legfőképpen tudománytörténeti beágyazottságuk miatt nem tűntek alkalmas műhelynek (az előbbi a pozitivizmust, az utóbbi a strukturális nyelvészetet idézi fel), azonban a 60-as évektől reneszánszát élő retorika – különösen a Paul de Man névéhez kapcsolható változata – igen. Így a 90-es évek elején kezdett a magyar irodalomtudományi diszkurzusban körvonalazódni egy olyan, a retorika eszközkészletét mozgósító, a „megértés alakzatait”⁴ használó interpretációelmélet, amely a nyelvnek és a retorikának a Nietzsche és de Man által képviselt radikális felfogását próbálja érvényesíteni.

Mennyiben indokolt a retorika és az interpretációelmélet találkozási pontját a megértés alakzataival jelölni? Azok a retorika(disz)kurzusok, melyek definíciókat és taxonómiát termelnek, alapvetően bináris oppozíciókkal dolgoznak: „trópusok / figurák, grammatikai trópusok / retorikai trópusok, grammatikai figurák / retorikai

¹ Paul de Man: *Szemiotológia és retorika*. 34.

² Paul de Man: A meggyőzés retorikája. Ford. Fogarasi György. In uő: *Az olvasás allegóriái*. Szeged, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, 1999. 172.

³ Az „át”kanonizálás „át” tagja egyrészt a kifejezés szerencsétlen volta miatt került idézőjelbe, másrészt azért, mivel a kortárs irodalom jó része épp a szinkron recepciók folyamatában kanonizálódik, így a „jó részen” felül rész esetében beszélhetünk kanonikus átrendez(ő)ésről.

⁴ Kulcsár Szabó Ernő: *A megértés alakzatai*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

figurák, szóalakzatok / gondolatalakzatok, trópusok / a dikció alakzatai”⁵ stb. Az „alakzatok” hol a trópusok mellé rendelve alkotják az elokúciós készlet egyik nagy részhalmazát, hol az elokúció hierarchiájának csúcsát foglalják el. Az első esetben a trópusok a szemantikai mezőben mozognak: jelentésváltozások jelölésére szolgálnak, az alakzatok pedig szintaktikai képződmények: – bizonyos retorikai aspektusok szerint – nem okoznak jelentésváltozást. A második esetben az alakzat univerzális elokutív eszköz: a szintaktikai és a szemantikai eltéréseket/mozgásokat/tolódásokat egyaránt jelöli. Tehát az „alakzat” terjedelmében mindkét esetben találunk szintaktikai alapon szerveződő retorikai terminusokat. Így vajon indokoltnak tekinthető-e egy olyan retorikai kategóriát alkalmazni a vitathatatlanul szemantikai mozgásnak tekinthető megértési folyamatra, amely hol kizárólagosan, hol megengedően szintaktikai jelenségeket jelöl? Nem könnyen. Azonban egy terminológiai művelet eljuttathat a megértés trópusai szerkezetig. A „trópus” kifejezés használata természetesen vitatható, hiszen (tekintettel a nyelv és a beszéd tropikus voltára) számításba kell vennünk a terminus történetét, azaz visszatekintően, etimologikusan működő jelentéseit, különös tekintettel magyar „megfelelőjére”: a szóképre⁶. A „szókép” azt a szemiotikai viszonyt idézi fel, miszerint a szó, azaz a nyelvi „sík” összekapcsolódik valamiféle képszerű, vizuális dologgal. Ez utóbbi lehet mentális tartalom (a dolog tudati „képe”), azonban egy erős referenciális olvasatban a kép maga a látvány. A verbalitás és vizualitás kettősében megjelenik a gyakran idézett szemléleti és gondolati szintek egymásba játszása, ez viszony a metaforák jelentős részében kétségtelenül érvényesül, azonban a metaforikus működés korántsem szűkül le csupán erre a viszonyra, s ekkor még a trópusok egyéb esetei szóba se kerültek.

Tekintettel az elmúlt néhány évtized diszkurzusának változásaira felvethető az a terminológiai kérdés is, hogy vajon a megértés vagy az értelmezés írja-e jobban körül az interpretáció jelenségét. Ha nem csak a posztstrukturalista elgondolásokat vesszük tekintetbe, hanem például a befogadáselmélet tanulságait is, akkor az interpretáció olyan dologként jelenik meg, amely sokkal inkább a mozgás, a változás, a módosulás, a lezáratlanság, a sokaság szavakkal írható körül, semmint az állandóság, a változatlanság, a rögzítettség, az egység és a lezárttság jelölőivel. A „megértés” – különösen a „meg” igekötő befejezettséget sugalló lexémájával – az interpretációt olyan kutató tevékenységhez közelíti, mely amint megkezdte kutatása tárgyát (a jelentést, értelmet, üzenetet stb.), be is fejeződik, azaz lezárul. Az „értelmezés” pedig olyan interpretatív tevékenységet jelöl, amelyben nem fedezhető fel az ezen tevékenység lezártságára való utalás. Így a „megértés alakzataival” szemben az értelmezés trópusai szerkezet hatékonyabb diszkurzív működést ígér.

⁵ Roland Barthes: A régi retorika. Ford. Szigeti Csaba. In *Az irodalom elméletei III.* Szerk. Thomka Beáta. Jelenkor, Pécs, 1997. 160.

⁶ A szókép kifejezés problematikus voltát - Zalabai Zsigmond könyvére (*Tűnődés a trópusokon*) hivatkozva – a *Világirodalmi Lexikon* is érzékeli. „A kifejezés használatát joggal bírálja Zalabai Zs., mondván, hogy a nemzetközileg elterjedt *trópus* szó ilyen formában való magyarosítása részint azért nem szerencsés, »mert a makroképnek végülis ugyanúgy a szó az építőeleme, mint a trópusnak; részint meg amiatt, mert a megnevezés – a hangsúlyos előtag következtében – azt sugallja, hogy a *kép* az egyes szóban van«, s a trópusok lényeges vonását, azt, hogy a »képszerűség a szavak (jelentések) kombinációja által jön létre, nem hangsúlyozza.« Ezért ő a trópus magyar megfelelőjeként a kettőskép kifejezést javasolja.” In *Világirodalmi Lexikon. XIV. köt.* Főszerk. Szerdahelyi István. Akadémiai, Budapest, 1992. 590.

Mint ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán egyik, 1997-ben írott tanulmányában egy megjegyzés erejéig, mégis szinte programszerűen olvasható⁷, „a megértés alakzatai/az értelmezés trópusai” szerkezet(ek) használata egyrészt a szövegimmanenciával szemben, másrészt az interpretációs stratégiák támogatása irányában működik. Egyrészt azt „üzeni”, hogy az alakzatok/trópusok akkor és csak akkor működnek alakzatokként/trópusokként, ha olvasásban vannak, ha az értelmező intencionális viszonyt létesít velük. De ennél többről van szó. A „megértés alakzatai/ értelmezés trópusai” arra is felhívják a figyelmet, hogy az interpretáció (megértés/értelmezés/olvasás) olyan stratégiák mentén működik, amelyek szerkezete az alakzatok/trópusok szemantikai struktúráival azonos, vagy legalábbis hasonló hozzájuk.⁸ Ennek megfelelően beszélhetünk metaforikus, metonimikus, ironikus, szinekdochikus stb. értelmezésről. Ez a megjegyzés is amellet érvel, hogy inkább az értelmezés trópusairól, mintsem alakzatairól érdemes beszélnünk.

Amennyiben egy olyan interpretációelméleti projektben kezdünk el gondolkodni, amely az interpretációt tropológiai folyamatnak tekinti, akkor – szemben Roland Barthes-nak A régi retorikában megfogalmazott állításával („[Ö]sszefoglalóan kimondjuk, hogy a retorika halott.”⁹) – Paul Ricoeur könyvének címére¹⁰ utalva az élő retorika, a retorika eleven(b)en tartása mellett kötelezzük el magunkat. Az élő retorika a régi retorikának hermeneutikai értelemben vett feltámasztását is jelenti, de jelenti a retorikai eszközkészlet folyamatos működésben/eleven(b)en tartását is. Az élő retorika amellet, hogy (fel)használja, azaz beszédben tartja a régi (halott) retorika definíciós készletét, s hasonlóképpen rideg taxonimikus rendszereit, folyamatosan számol mindenféle meghatározás és kategorizálás időbeliségével és az időnek (működésnek, értelmezésnek) való kiszolgáltatottságával. Hiszen lehetetlen lenne bármiféle (így akár élő) retorikai diszkurzusban részt venni, ha nem tudnánk az általunk használt terminusok kategorikus és definitív helyeiről, az elevenség normájának pedig csak akkor felelhetünk meg, ha a kategorikus és definíciós határokat átjárhatónak tartjuk és átjárhatóságukban meg is tartjuk őket.

A tropikus és a nem-tropikus nyelv viszonyát Nietzsche látszólag könnyedén intézi el a Retorikában: „Önmagában és kezdettől fogva, a jelentésére vonatkozóan azonban minden szó trópus.”¹¹ És: „[e]gyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga szintisztán retorikai fogások eredménye”.¹² Milyen konzekvenciákat rejt magában Nietzsche univerzális tropológiája? Mindenekelőtt végrehajtja saját dekonstrukcióját: A „Minden szó trópus.” tropológiai olvasata – a jelentések folyamatos tropológiai, azaz szemantikai mozgása, eltolódása, egymásra csúszása következtében – amellet, hogy azt állítja,

⁷ „[A]z én retorikája – és valószínűleg mindenfajta retorika – nem a szöveg »immanens« alkotórésze, hanem az olvasás retorikája (azaz, kissé tautológikus megfogalmazásban: a szöveg azt »mondja el« olvasójának, hogy az hogyan olvassa őt).” Kulcsár-Szabó Zoltán: A személyiségkonstrukció alakzatai a Tücsökzenében avagy egy antihumanista olvasat esélyei. In uő: *Az olvasás lehetőségei*. JAK-Kijárat, Budapest, 1997. 104. (Kiem. O. F.)

⁸ Ennek a tételnek az alátámasztását hajtja végre a disszertáció IV. része (*TROPOLÓGIA és hypogrammatika*).

⁹ Roland Barthes: *A régi retorika*. 111.

¹⁰ Paul Ricoeur: *La métaphore vive*. Seuil, Paris, 1975.

¹¹ Friedrich Nietzsche: *Retorika*. Ford. Farkas Zsolt. In *Az olvasás elméletei IV.* Szerk. Thomka Beáta. Jelenkor, Pécs, 1997. 22.

¹² Ua. 21.

hogy minden szó trópus, azt is állítja, hogy „Nem minden szó trópus.”¹³ Ahelyett, hogy szabadjára engedném ennek a tropológiai mozgásnak látványosan végtelen logikai játékát, a „minden” univerzális kvantor univerzalitásának elvi egyetemességére hívom fel a figyelmet, azaz arra, hogy nem minden szó trópus, azonban minden szó trópus volt, s elvileg bármikor azzá válhat. Ennek az egyetemességnek, azaz elvi univerzális lehetőségnek, mely minden szó temporalitására mutat rá, két (ami talán mégiscsak egy) erős implikációja van: egyrészt azt állítja, hogy minden szónak volt valamikor tropikus működése, tehát elvileg felderíthető, így mozgósítható valamikori tropológiája, másrészt a jövőben bármikor trópusként léphet működésbe, azaz bármilyen olvasható trópusként. Módosítva megerősítem de Man mondatát. A Szemiológia és retorikában azt írja: „A dekonstrukció nem olyasmi, amit mi adunk hozzá a szöveghez, hanem eleve az alkotja magát a szöveget.”¹⁴ Ezt a disszertáció 3.5. (A megszövegezéstől a mondat tropológiájáig: a Kanyó-de Man dialógus) fejezetében úgy értelmeztem, hogy „minden szöveg eljuthat egy olyan állapotba, helyzetbe, valamibe, amikor beindul a dekonstrukciós mechanizmus. Amikor elkezd leálíthatatlanul pörögni a tropologikus gépezet. Amikor nem áll le a jelentéstermelés, amikor mindig GAME van, és sohasem GAME OVER.”¹⁵

Nietzsche univerzális tropológiáját arra alapozza, hogy az érzékelés – azzal, hogy sosem a dolgokkal érintkezünk, hanem csak ingerekkel – szinekdochikus műveleteknek van alávetve: a dolog mint egész helyett annak csak valamely jegyét fogja fel¹⁶. Paul de Man A trópusok retorikájában¹⁷ A hatalom akarását olvasva a nietzschei gondolkodás szupplementáris jellegére hívja fel a figyelmet. A szupplementáris logika a tudat fenomenalizmusából adódik: „olyan mentális eseményeket, mint az emlékezés vagy az érzélem, a jelenségvilág tapasztalataiból nyert fogalmakkal írunk le, amilyen az érzékelés, a térbeli struktúrák értelmezése”.¹⁸ Megfordul a külső/belső és az ok/okozat sorrendje, „amit pedig okozatnak tartottunk, az [pedig] olyannak tűnhet, mintha saját okának okaként működne.”¹⁹ Paul de Man egy másik Nietzsche-tanulmányában²⁰ (A meggyőzés retorikája) ezt a viszonyt az „előtte” és az „utána” metaleptikus megfordításának nevezi. Ami az érzékelés működésére vonatkozóan A trópusok retorikájában szinekdoché (a dolog mint egész helyett annak valamely jegye áll), az A meggyőzés retorikájában metonímia. Ez utóbbi esetben a metonímia nem retorikai kategória, azaz nem trópus, hanem episztemológiai fogalom: az érzet létrejöttének esetlegességét jelöli. Amennyiben a szinekdoché és a metonímia között úgy teszünk különbséget, hogy a szinekdoché szerkezetét a szükség-szerűvel, a metonímiáét pedig az esetlegességgel írjuk le, akkor feloldható-e (s ha igen,

¹³ Gondoljunk csak a jólismert „krétai” paradoxonra (Minden krétai hazudik – mondta egy krétai.). Amennyiben „minden szó trópus”, akkor ennek az állításnak minden szava is trópus (sőt, ha – nem teljesen indokolatlanul – „szó” alatt mondatot/állítást értünk, akkor maga a „Minden szó trópus.” is tropológiai állítás.), azaz rendelkezik „egy szó szerinti” és egy ettől eltérő, másik jelentéssel is, amely nem lehet azonos az ún. „szó szerintivel”. S mivel mondatunk univerzális kvantort tartalmaz („minden”), így minden elmozdulása a „szó szerintitől” egy „másik” felé a kvantor univerzalitását vonja kétségbe: mintegy „kicsúszik a mondat alól saját igazsága”. Lehet-e tropologikusan használni önreflexív univerzális kvantorokat, hogy ne érvénytelenítsük magunkat egyúttal univerzalitásukat?

¹⁴ Paul de Man: *Szemiológia és retorika*. 32.

¹⁵ Lásd disszertáció ...o-t.

¹⁶ Paul de Man: *Szemiológia és retorika*. 32.

¹⁷ Paul de Man: A trópusok retorikája. In uő: *Az olvasás allegóriái*. 142-162.

¹⁸ Ua. 147.

¹⁹ Ua. 148.

²⁰ Paul de Man: A meggyőzés retorikája. In uő: *Az olvasás allegóriái*. 163-180.

miképpen) az érzékelés egyszerre szinekdochikus és metonimikus jellegéből adódó paradoxitása (az esetlegesség és szükségszerűség egyidejű fennállása)?

A dolog és valamely (így az összes) tulajdonsága között szükségszerű (belső szemantikai) viszonyt tételezünk (hiszen a dologhoz szükségszerűen tartoznak hozzá tulajdonságai, vagy legalábbis szükségszerűnek tartjuk, hogy vannak tulajdonságai), az azonban esetleges, hogy az összes tulajdonság közül miért arra az egyre/némelyre (azaz nem az összesre) esik a választásunk, miért épp az(oka)t a tulajdonságo(ka)t tüntetjük ki érzékelésünk során. Az érzékelés alapvetően esetleges volta a fogalomképzés során metaforikus, totalizáló műveletekkel szükségszerűséggé erősödik, az esetleges érzet szükségszerű fogalommá, azaz episztémévé legitimálódik: fogalmainkat metaleptikus műveletekkel, azaz tropologikusan alkotjuk meg. Ebben az értelemben mondhatja Nietzsche, hogy minden szó trópus, pontosabban (ahogy A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról-ban²¹ olvasható): minden szó „eredetileg” (azaz keletkezésekor) trópus (volt), azonban – s itt már Derridát követjük – a nyelvhasználat során a szavak tropikus volta elfelejtődik, s mint az érmék felületének domborulatai, lekopik²².

Nietzsche szupplementáris logikája (külső helyett belső, ok helyett okozat) optimális esetben kézenfekvő megoldást kínál: ha a helyest metaleptikusan elfordítottuk – felcseréltük a helytelennel, akkor egyszerűen vissza kell fordítanunk, ezzel elő- és helyreállítjuk az elveszített helyest. Azonban a megismerő nem rendelkezik sem a megfelelő fordítási művelettel (a helyeshez képest a helytelen milyen mértékben, szögben, erővel stb. fordult el), sem annak bizonyíthatóságával²³, hogy a visszafordítás eredménye maga a helyes lenne. Mintahogy a fordítás is a belső világon belül zajlik le (a belső okot [belső] okozattá fordítjuk, de ezzel még nem értük el a külső okot, csupán külső okként tételeztünk valamit), a visszafordítás során ismét csak nem tudunk kívülre jutni, nem tudunk az inger elé, magához a dologhoz lépni. A szupplementáris logika a nyelvi helyettesítések végtelen mozgását írja le/elő. A dekonstruktív mozgás visszafordíthatatlanságára emléti Paul de Man a performatív és a konstatív nyelv különbségének eldönthetlenségét.²⁴ Amennyiben az élő retorika a nietzschei tropológiából indul ki, akkor a szövegek olyan retorikai értelmezését kell végrehajtania, amely helyt ad a trópusok szupplementaritásának, sőt a szupplementaritás végnélküliségét állítja, ezzel a szövegek/értelmezések folyamatos dekonstrukcióját írja elő.

²¹ Vö: Friedrich Nietzsche: A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. Ford. Tatár Sándor. *Athenæum* I. kötet 1992. 3. füzet 6-7.

²² Vö. Jacques Derrida: A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. In *Az irodalom elméletei V.* Szerk. Thomka Beáta. Jelenkor, Pécs, 1997. 6-7.

²³ „A bizonyítás terhe szakadatlanul oda-vissza vált olyan összeegyeztethetetlen állítások között, mint az, hogy $A = A$, A legyen csak egyenlő A-val, vagy hogy A nem lehet egyenlő A-val, és így tovább. Ez a bonyodalom minden dekonstruktív nyelvhasználatnak jellemző vonása: a dekonstrukció szükségszerűen referenciális módon mondja ki a referálás téves voltát. Ebből a helyzetből nincs menekvés, hiszen a szövegből az is kiderül, hogy a dekonstrukció nem olyasmi, amiről kedvünk szerint eldönthetjük, hogy tesszük vagy nem tesszük. A dekonstrukció minden nyelvhasználatnak velejárója, ez a használat pedig kényszeres vagy, ahogy Nietzsche fogalmaz, parancsoló erejű (imperatív).” Paul de Man: A meggyőzés retorikája (Nietzsche). In uő.: *Az olvasás allegóriái*. 171-172.

²⁴ „A performatív és a konstatív nyelv közti különbségtétel (melyet Nietzsche megelőlegez) eldönthetetlen; az egyiktől a másikhoz vezető dekonstrukció visszafordíthatatlan, mégis mindig függőben marad, bármilyen gyakran ismétlődik is meg.” Ua. 177-178.

8.2. A grammatika retorizálása és a retorika grammatizálása

Paul de Man *Szemiológia és retorika* című tanulmánya a grammatika és a retorika különbözőségét tételezve két, terminusértékűen kezelt fogalmat vezet be: a grammatika retorizálását és a retorika grammatizálását. A grammatika retorizálását az eldönthetetlenség és az ebből fakadó tudatlanság szervezi: vagy oly módon, hogy grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével nem lehetséges eldönteni, hogy a szó szerinti és a tropologikus jelentés közül melyik az uralkodó (ez Archie Bunker esete a cipőfűzéssel)²⁵, avagy pedig úgy, hogy az egyik (tropológiai) olvasat teljes egészében aláásható vagy dekonstruálható a másik (szó szerinti) olvasat felől²⁶.

A másik retorikai működésmód, a retorika grammatizálása során „nem olyan grammatikai struktúrával van dolgunk, mely egyben retorikusan is működik [mint a grammatika retorizálása esetén], hanem egy retorikai struktúra megjelenítésével vagy dramatizálásával egy szubjektum tapasztalatán keresztül”²⁷. A példaként hozott Proust-idézetben a retorika grammatizálása oly módon megy végbe, hogy „a szöveg a metaforát tartja a »helyes« irodalmi alakzatnak, később mégis az azzal episztemológiaiailag összeférhetetlen metonímia alakzatának segítségével építkezik.”²⁸ Míg a grammatika retorizálására hozott példa két olvasatot játszat (ki) egymás ellen (természetesen a retorikai működésmód nem állhat le két olvasat egymásbajátszásánál), addig a retorika grammatizálása elindítja a jelölők végtelen játékát, s az alakzatokat egymásra olvassa: a metaforát felülírja a metonímia, a metonimikus mondatszerkezethez pedig egy olyan narrátor tartozik, amely metaforikus viszonyban áll az általa fenntartott mondatszerkezettel, majd ez a szubjektum-metafora is ki van téve a pszicholingvisztika retorikai dekonstrukciójának.²⁹ Ha a metafora-metonímia végtelenként tételezett egymást felülíró mozgását valóban két trópus szemantikai évődésének tekintjük, akkor miképpen lendül mozgásba a retorika a grammatika által? Ez csak oly módon lehetséges, ahogy Barthes is használja a metonímiát³⁰, s ahogy de Man A trópusok retorikájában a szinekdochét vagy A meggyőzés retorikájában a metonímiát: episztemológiai fogalomként, azaz a metonímia ebben az összefüggésben a grammatikai (térbeli) érintkezést, a szöveg szintaktikai szerveződését jelöli. Így valóban, eleve és mindig ki van téve minden trópus a grammatika szabályrendszerének, ugyanis tropológia mindig csak grammatikailag jöhet létre, hiszen nyilvánvalóan nyelvi természetű. A trópusok mindig visszaírhatók a grammatika által, mivel a grammatika tartja életben a retorikát.

Az olvasás allegóriáinak olvasata szerint a tropológiai mozgás kétirányú: hol a retorika felől olvassuk a grammatikát, hol épp ellenkezőleg: a grammatika felől a retorikát. A grammatika és a retorika szorosan feltételezik egymást, s az átmenet közöttük korántsem problémamentes, hiszen egymásraolvasásuk mindig tartalmaz dekonstruktív mozzanatot: egymást szubvertálják. Ez a végnélküli szubverzív mozgás azonban nem a jelentések kioltását végzi el, hanem folyamatos termelésüket és játékban tartásukat.

²⁵ Paul de Man: *Szemiológia és retorika*. 23.

²⁶ Ua. 25.

²⁷ Ua. 26.

²⁸ Ua. 33.

²⁹ Vö. Ua. 34.

³⁰ „A Szöveg logikája nem átfogó (nem azt akarja meghatározni, hogy »mit jelent a mű«), hanem metonimikus; és az asszociációk, kaocsolódások és utalások mozgása szimbolikus energiák felszabadulásával jár.” Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*. Ford. Kovács Sándor. *Pompeji* 1991/3. 92-93.

Prozopopeia és hypogrammatika

A szöveg véletlenszerű működésének szükségszerűsége és motiváltsága problematizálódik Szegedy-Maszák Mihály 1980-as ismétlődés-tanulmányában, amely a saussure-i „szavak mögötti szavak”³¹ tételezését használja fel: „Egyrészt azt állíthatjuk, hogy a »szavak mögötti szavak«, a szövegekben aprólékos elemzéssel kimutatható nyelvi bonyolultságok a költői nyelvnek évezredes hagyományaiból következnek. Másrészt az is bizonyos, hogy Saussure nem bizonyos irodalmi művek furcsaságát, hanem olyan szimbolikus olvasásmódot ismert fel, mely bármiféle nyelvi jellegű alkotás esetében érvényes megközelítés lehet”.³² A nyelv tételező ereje által lehetővé vált értelmezői önkényességet és véletlenszerűséget a költői nyelv évezredes hagyományai legitimálják, erre az önkényes és véletlenszerű szövegműködésre – a szimbólum organikus felfogásának értelmében – szervesen és tropologikusan épülnek fel értelmezői gyakorlatok és olvasásmódok. Az organikus-ság, az egészelvűség, a totalizáló értelmezői eljárások, így az esztétika és az esztétikai tudat absztrakciójának folyamatos fenntartása mellett polgárjogot nyert az organizmus, az emberi test feldarabolásának analógiájára bevezetett materiális – a tropológiát, az egészelvűséget és a totalizálást szubvertáló és egyben újraíró – értelmezői gyakorlat³³. A Saussure jegyzetei alapján Starobinski által bevezetett és Paul de Man/Cynthia Chase által újraírt „szavak mögötti szavakra” apelláló olvasásmódban az anagrammák, hypogrammák, kriptogrammák és paragrammák a szöveg materiális, azaz ellenőrizhetetlen és uralhatatlan működésre figyelmeztetnek, s ebben az értelemben trópusként, a szöveg szinekdochéjaként, a szöveg alakjaiként működnek.

De Man dramatizálja Saussure – az anagrammák működéséről szóló – jegyzeteinek félbeszakadását. De Man azzal magyarázza Saussure anagrammákról szóló írásának megszakadását, hogy Saussure megriadt a jelölők (de Man szóhasználatával: a jelölők materialitásának) ellenőrizhetetlen, romboló működésétől³⁴. Ugyanis egyes latin költemények anagrammainak vizsgálata során Saussure számára „[l]ehetőtlennek bizonyult a kódolt és a véletlen elemek közötti különbségtétel meg-

³¹ Jean Starobinski: *Les mots sous les mots*.

³² Szegedy-Maszák Mihály: Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve. In uő: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980. 426. (Kiem. O. F.)

³³ A 'materiális értelmezői gyakorlat' természetesen oxymoron, hiszen az értelmezés művelete csak is fenomenálisan hajtható végre. A 'materiális' jelző használatát az indokolja, hogy a materiális értelmezői gyakorlatban az – értelmezésben egyébként elkerülhetetlen – tropológiai totalizáció a betű materialitásának, a betűszóródásnak a lehetőségeiből (energiáiból) állítja elő teljesítményeit.

³⁴ „Saussure-nak az a meggyőződése, vagy erős gyanúja, hogy a latin költészetet egy rejtett szónak vagy tulajdonnévnek a vers sorai között való titkos szétszórása (vagy *disszeminációja*) strukturálja. (...) Ez a hipotézis egyszerre jelent megerősítést és új lehetőséget. Ugyanakkor potenciálisan nagyon bomlasztó is; tudjuk, hogy Saussure maga meghátrált, és felhagyott a kutatásokkal, mikor a *Cours de linguistique générale*-hoz vezető előadásokba kezdett. (...) Saussure óvatossága ugyanis megerősíti a *megpillantott rettenet* feltételezését. Mint ismert, saját állítása szerint részben azért hagyott fel vizsgálódásaival, mert nem talált semmilyen történelmi bizonyítékot egy ilyen kidolgozott törvényszerűség általa rekonstruált létezésére, alapvetően pedig azért, mert *nem tudta bebizonyítani*, hogy ezek a struktúrák *véletlenszerűek* voltak-e, a pusztán valószínűség következményei, vagy hogy a szemiotikus *törvényszerűségei* határozták-e meg őket.” Paul de Man: *Hypogramma és inskripció*. Ford. Nemes Péter. In uő: *Olvasás és történelem*. Osiris, Budapest, 2002. 408–409. (Kiem. O. F.)

alapozása.”³⁵ Az anagramma és a hypogramma felfüggeszti a szerző által ellenőrzött és garantált törvénybe iktatás és az ellenőrizhetetlen, önkényes folyamat hatásai, azaz a szándék és az önkény közti lényeges különbséget. Amennyiben folytatható a de Man által színre vitt dráma, valószínűleg a ’minden’ univerzális kvantor generalizáló törekvéséről riadt meg Saussure, amit a jegyzetfüzeteket kommentáló Starobinski fogalmazott meg később: „minden beszéd olyan egész, mely eleve feltételez egy mögöttes egészet. (...) Minden szöveg bekebelez és bekebelezett: termék és teremtmény.”³⁶ S ahogy Szegedy-Maszák Mihály írja: „Saussure még a költői különbséget kereste az anagrammában, ma már tudjuk, hogy bármiféle beszédnek jellemzője.”³⁷ Sőt esztétikai értéként posztulálja: „feltételezhetjük: a szöveg esztétikai hatása egyenes arányban van azzal, mekkora szerep jut a nyelv mögötti nyelv(ek)nek”.³⁸ A betű materialitása a betűk, a jelölők sem fenomenálisan, sem matematikailag fel nem fogható, törvénybe nem iktatható szóródását jelenti a grammatikai térben.

Az anagrammatikus olvasásmódot Cynthia Chase összeköti a prozopopeia működésével, amely egyszerre arcadás és arcvesztés: „Térben elhelyezett betűket névként olvasni annyi, mint alakot vagy arcot adni nekik. Az bizonyult lehetetlennek – bár szükségszerűnek –, hogy arcot adjunk a névnek.”³⁹ A betű materialitása egyszerre váltja ki a nyelv totalizáló, így elnémító tropológiai működését és az ezt a tropológiai mozgást szubvertáló és szóra bíró technikákat.

A betűk permutációja teszi lehetővé, hogy a jel jelölője függetlennek mutathasson jelentésétől arra a pillanatra, míg mechanikus összetevőikhez (a betűkhöz) újabb jelentés társul. Ilyen értelemben ír Werner Hamacher Paul Celan költészetének értelmezésekor a paronomázia jelentőségéről⁴⁰. Tanulmányában az alakzatot mint nyelvi egységek, szótagok, szavak, szö szerkezetek megsokszorozódó változásának módját olyan nyitásnak tekinti, mely teret ad a változások határtalan játéknak. A szövegben megjelenő szóalak mögött lappangó másik szó elbizonytalanító hatású, s tulajdonképpen a szöveg minden szavát kiteszi annak a lehetőségnek, hogy csupán egy rejtetten jelenlevő, s így akár helyreállíthatatlan paradigma pusztá variációja legyen.

Hamacher Saussure anagramma-kutatásaira⁴¹ hivatkozik – melyek ugyanennek a jelenségnek a leírásában érdekeltek – s megemlíti, hogy ott is felbukkan a paronomázia szó egy töredékes megjegyzésben: „La paronomase s’approche de si près par son principe de / La paraphrase par le son – phonique”.⁴² A paronomázia működése ahhoz az elvhez közelít, ami Saussure elgondolásában a latin költészetet szervezi: a szó-témának (mot inducteur, mot-thème) – tulajdonképpen valamely isten vagy hős nevének – a vers soraiban való elrejtése, szétszórása.⁴³

³⁵ Cynthia Chase: i. m. 129.

³⁶ Starobinskit idézi Szegedy-Maszák Mihály: i. m. 422. (Kiem. O. F.)

³⁷ Ua. 422-423. (Kiem. O. F.)

³⁸ Ua. 426.

³⁹ Cynthia Chase: i. m. 132.

⁴⁰ Werner Hamacher: Az inverzió másodperce. Egy alakzat mozgása Paul Celan költészetében. Ford. Schein Gábor. *Enigma* 1995/2. 118–119.

⁴¹ Az 1906 és 1909 között teleírt 141 jegyzetfüzet és a néhány nagyobb lapra írt táblázat anyagába Jean Starobinski könyve nyújt betekintést: *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Gallimard, 1971.

⁴² „A paronomázia működése szerint közelít a – / A hang általi parafrázis – fonikus” Ua. 32.

⁴³ Saussure anagramma-kutatásainak ismertetését l. pl. a következő tanulmányokban: Paul de Man: Hypogramma és inskripció. In uő: *Olvasás és történelem. Válogatott írások*. Ford. Nemes Péter. Osiris, Budapest, 2002. 395–432.; Szegedy-Maszák Mihály: Az ismétlés művészete. In uő: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1980. 365–465.

Az előbb idézett töredék arról tanúskodik, hogy Saussure nevet keres, s mint jegyzeteiből kiderül, egy abszolút, mindent átfogó jelenségnek⁴⁴ keres nevet, melynek az alliteráció vagy a rím törvényszerűségei csupán részét képeznék. Egy második konstituáló elvről lenne szó, ami szerint a versben előforduló szavak szótagjai mind hozzájárulnak az ún. fonikus harmónia (harmonie phonique⁴⁵, symétrie phonique⁴⁶) megalkotásához. A költő ebből következően a szavak hangtani elemzésével foglalkozik és igazából ez a mestersége.⁴⁷

E másodlagos jelrendszert, a jelentésképzés speciális konvencióit követő olvasatban a szöveg olyan betűhalmazként jelenik meg, melynek szavai mögött, alatt a titkosírás mintájára újabb szavak rejtőznek. A szöveg betűinek permutációjával előálló újabb jelentősíkről van szó, s az anagramma⁴⁸ éppen ezt jelenti: ana-grammata = új írás; még egy írás.⁴⁹ Az anagramma azt a felületet olvassa, ahol a betűk, betűcsoportok ismétlődése, variációja történik, a szöveget mint betűmozaikot. Egy anagrammatikus olvasatban „[a] jelölő folyamat lényegét a hypogramma, az anagrammatikus infrastruktúra képezi; a költői üzenet, a szöveg reprezentációs és esztétikai dimenziója, valójában haszontalan fényűzés, olyan összetevő, amely nem járul hozzá a szöveg lényegi működéséhez”.⁵⁰

A hypogramma az anagramma szinonimája, mindkettő a szavak alatt a betűk újabb kombinációjából összeálló, a hangok sorozatában utánzandó szó-témának a neve. Saussure abban az esetben használja a hypogramma nevet, amikor a szó-téma szétszórásának az egysége két hang⁵¹, s a hypogrammával kapcsolatban jelenti ki, hogy az a név szótagjainak megismétlésével „újfajta, mesterséges létmóddal egészíti ki a szó eredeti létmódját”.⁵² „Az anagramma a paragrammával szembeállítva csak arra az esetre vonatkozik, amikor a szerző a szó-téma minden alkotóját egy vagy két szóba sűríti össze.”⁵³ Ebből következően a paragramma „nem korlátozza térben azt a területet, ahol a kulcsszó szétterül”.⁵⁴ Kriptogrammáról pedig akkor van szó, amikor az utánzás „olyan nevekhez vagy szavakhoz kapcsolódik, melyek a szövegben nem fordulnak elő”.⁵⁵

⁴⁴ „absolument total” Starobinski: i. m. 21.

⁴⁵ Ua. 29.

⁴⁶ Ua. 36.

⁴⁷ Uo. – A „fono-poétikai elemzésre” (ua. 37.) utal: Roman Jakobson: Egy Baudelaire-vers mikroszkopikus vizsgálata. In uő: *Hang – Jel – Vers*. Ford. Barczán Endre és mások. Gondolat, Budapest, 1969. 284.

⁴⁸ Bár, mint később látni fogjuk, az anagramma nem kitüntetett, végső neve a jelenségnek. Starobinski könyvének címe az, ami az anagramma fogalmában összegezi a saussure-i kutatások lényegét.

⁴⁹ Lukácsy András: *Elmés játékok, játékos elmék*. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1985. 71. A *Világirodalmi Lexikon* meghatározása szerint a terminus jelentése: 'megfordítás + betű'. Az ana- prefixum jelentései: -ra, -re; vissza, újra, ellen.

⁵⁰ Cynthia Chase: i. m. 137.

⁵¹ „[L]es éléments de l'hypogramme (ou mot-thème) utilisés dans le vers ne sont pas de monophones, mais de dipphones.”; „Je ne crois pas qu'on puisse trop répéter que le *monophone* est inexistant pour l'hypogramme. [...] Un initial T- (tela) ou un final -T (habet) ne vaut absolument rien s'il reste isolé: il prend valeur uniquement en raison de l'initio-finale *qui le suit, ou le précède*, avec laquelle il peut former un DIPHONE comme -A-T ou comme T-A, comme -R-T ou comme T-R. Hors de ce complément sa valeur est nulle.” Starobinski: i. m. 46., 47.

⁵² Ua. 31.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Paul de Man: Hypogramma és inskripció. 409.

⁵⁵ Jean Starobinski: i. m. 69.

Ezzel a retorikai „elnevezéses örület”⁵⁶ folytatódni látszik a saussure-i kutatásban, bár lehet, hogy közelebb járunk az igazsághoz, ha a gazdag és „barokkos” terminológiát⁵⁷ a bizonytalanság, a keresgélés hozadékának tekintjük. Feltűnő azonban, hogy a felsorolt terminusok mind a „gramma (betű) szuffixumot használják a phone (hang) helyett”.⁵⁸

Úgy tűnik, ezen a ponton ellentmondás feszül a körvonalazódó elmélet és a használt terminológia között, hiszen Saussure több helyütt is tiltakozik az írott jelek elsőbbsége ellen. „Sem az anagramma, sem a paragramma nem jelenti azt, hogy a költészet alakzatait írott jelek irányítanák; ám ha a -gramma végződéseket -phone végzésekkel cserélnénk fel ezekben a szavakban, akkor esetleg azt gondolná valaki, hogy valami soha nem hallott, rettenetes dologról van szó.”⁵⁹

Miután elutasítja, hogy kutatásai grafikus jelekre vonatkoznának, meglehetősen furcsa, hogy Saussure a betű babonájáról (superstition pour la lettre), a betűhöz való ragaszkodásról (l’attachement à la lettre) kezd el beszélni.⁶⁰ Ráadásul míg legtöbb terminusában a -gramma utótag a -phone helyett áll, s ott, ahol a -phone szuffixumot használja, -grammát jelöl vele.⁶¹ Saussure előföltévései ellentmondanak azon állításainak, melyek a hangok betűvel szembeni elsőbbségét hangoztatják. Inkább arról van szó, hogy a jelentés hagyományos dekódolásával szemben a hang fontosságát hangsúlyozza, s a szövegek hangzós anyagát bizonytalan, sokrétű, de legalább kettős kódoltságú terepként értelmezi. Ahogyan Lotringer megjegyzi, Saussure polifonikus vizsgálódásai „szentesítik a jelölő betörését az írás színpadára”⁶², és a jelentés eszményévé a hangot előléptető logocentrikus hagyományból kirántják a fonikus anyagot.

Hiszen nem éppen a dolog hallatlansága „kényszeríti-e Saussure-t arra, hogy elutasítsa a retorikához való folyamodását? [...] [A] kimondott szó bevésszük az írás terébe (mely betű szerint soha-nem-hallott, hallatlan) úgy, hogy hallhatóvá váljék, más szóval, hogy elérjen a megértéshez (entendement*).”⁶³ De Man értelmezésében pedig: „A »choses inouïe[s]« éppen az, hogy a költői beszéd hallható, érzéki és érzékelhető alapjai lettek kizökkenve, hiszen egy kulcsszó szövegben való szétszóródásának törvényszerűsége (történjen akár ana-, para- vagy hypogrammaként) fenomenológiailag, de még matematikailag sem érzékelhető.”⁶⁴

A szövegek anagrammatikus kódoltságának bizonyítására Saussure nem talált eléggé meggyőző érveket. „Mint ismert, saját állítása szerint részben azért hagyott

⁵⁶ Roland Barthes: A régi retorika. 159.

⁵⁷ Francis Gandon: Anagrammes, grammes, psychanalyse: Saussure lecteur de Martial. *Kodikas / Code* 2000/1–2. 111. – Saussure ugyanis terminus-értékkel ruház fel olyan fogalmakat is, mint: például a próbabábu (*mannequin*) fogalma.

⁵⁸ Paul de Man: Hypogramma és inskripció. 410.

⁵⁹ Starobinski: i. m. 31. – Idézi Paul de Man: i. m. 410. – L. még Saussure következő kitételét: „En me servant du mot d’anagramme, je ne songe point à faire intervenir l’écriture”, és Starobinski kommentárját, aki megjegyzi, hogy míg a hagyományos anagramma csak grafikus jelekre vonatkozott, itt arra vállalkozik az olvasat, hogy fonémák, és nem betűk kombinációit fejtse meg. (Starobinski: i. m. 27–28.)

⁶⁰ Starobinski: i. m. 38. – Saussure a *Bevezetésben* a „betű zsarnokságát” említi.

⁶¹ A *diphone* tulajdonképpen azt jelenti, hogy két betű. Vö. Francis Gandon: i. m. 112.

⁶² Sylvère Lotringer: The Game of the Name. *Diacritics*, 1973. (Summer) 2. [Magyarul: A név játéka. Ford. Füzi Izabella. *Lk.k.t.*, 2003. 14. megjelenés előtt]

* A franciában az *entendre* ige egyszerre ’hall’ és ’megért’ jelentésű, az *entendement* jelentése: értelem, felfogó képesség.

⁶³ Lotringer: i. m. 3.

⁶⁴ Paul de Man: i. m. 410.

fel vizsgálódásaival, mert nem talált semmilyen történelmi bizonyítékot egy ilyen kidolgozott törvényszerűség általa rekonstruált létezésére, alapvetően pedig azért, mert nem tudta bebizonyítani, hogy ezek a struktúrák véletlenszerűek voltak-e, a pusztán valószínűség következményei, vagy hogy a szemiózis törvényszerűségei határozták-e meg őket.”⁶⁵

Saussure nem elégedett meg azzal, hogy a szövegekben anagrammákra bukkant, vagyis hogy képes volt úgy olvasni a szövegeket, hogy láthatóvá válják anagrammatikus szervezettségük, bizonyítékokra lett volna szüksége, hogy ezek az anagrammák bele is vannak írva a szövegekbe. A hangok találkozásának tulajdonítható jelentőség kérdésével egy levélben költő-kollégájához, Giovanni Pascolihoz fordul, mert – ahogyan írja – „[v]an valami kiábrándító a problémában, amit [az anagrammák] felvetnek, mivel a példák egész sora sem segíthet ellenőrizni a dolgot irányító intenciót.”⁶⁶

Elképzelhető, hogy a „túlzott bőség” nyugtalanította annyira, hogy végül is lemondott arról, hogy érvényességet szerezzen föltevéseinek (ő maga semmit nem hozott nyilvánosságra kutatásaiból, hacsak a leveleket, melyekben tanácsot, segítséget kér, nem tekintjük ilyen fórumnak). Egy levél formájú töredékből való a következő fejtegetés:

„Az első anagramma megjelenése olyan, mint a fényé. Majd amikor azt látjuk, hogy egy másodikat, egy harmadikat, egy negyediket is hozzátehetünk, távol attól, hogy megszabaduljunk kételyeinktől, az elsőben való feltétlen bizalmunk is meginog: mert az a kérdés tevődik így fel, hogy végső soron nem lelhető-e fel minden lehetséges szó bármely szövegben, vagy hogy azokat, amelyek keresés nélkül kínálják magukat, mennyiben veszik körül valóban jellegzetes biztosítékok, és nem több véletlen egybeesést feltételeznek, mint az első szó, mely a szemünkbe tűnt, vagy amelyre nem figyeltünk.”⁶⁷

A bőség talán abból fakad, hogy az egész csupán a latin ábécé 24 betűjével való természetes esélyjáték, s ezért „minden lehetséges szó bármely szövegben” fellelhető, az anagrammák az értelmes ismétlődések eltörlésével fenyegetnek, s eldönthetlenné teszik, hogy a felmerülő lehetséges szó-témák közül melyik szó-téma az eredeti. Baudrillard kérdése is ebbe az irányba mozdít: „Vajon Saussure azért változtatott irányt, mert bizonyítási kísérlete nyilvánvalóan kudarcba fulladt, vagy azért mondott le az anagrammatikus kihívás pozíciójáról, hogy áttérjen a jelentésteremtés konstruktív, maradandó és tudományos módszerére, az eltörlés-fenyegette jelentés védelmében?”⁶⁸

Vajon az anagramma-kutatások ténylegesen a szó-téma olyan disszeminációjára hívják-e fel a figyelmet, mely minden jelentés eltörlésével fenyeget?

Culler szerint Saussure számára az anagrammák nem egy titkos, szubverzív jelentés hordozói, sokkal inkább ugyanannak az újbóli beíródását szolgálják, amit a költemény amúgy is mond.⁶⁹ Nem a jelentés aláaknázásáról van tehát szó, hanem más szavakkal vagy nevekkal (de ugyanazokkal a betűkkel) való megerősítéséről.

⁶⁵ Ua. 409.

⁶⁶ Starobinski: i. m. 151. – Incze Éva fordítása.

⁶⁷ Ua. 132. – Incze Éva fordítása.

⁶⁸ Jean Baudrillard: A látszatok szent horizontja. Ford. Tótfalusi Ágnes. *Nappali Ház*, 1998/4. 15.

⁶⁹ Vö.: Jonathan Culler: Anagrams and Logocentrism. In uő: *Saussure*. Fontana–Collins, 1976. 107–108.

Ezt látszik megerősíteni Starobinski megjegyzése a hypogrammák tautologikusságáról.⁷⁰ A kriptogrammák viszont olyan neveket rejtenek el, melyek más módon nem jelennek meg a szövegben, s ilyen kriptogrammatikusan rejt el például egy Titus Livius által ránk hagyott jóslat egy teljes szöveget a szövegben: „Ave Camille – Ave Marce Fouri Emperor – Dictator ex Veieis triumph(h)abis – Oracolum Putias Delp(h)icas – Apollo.» Amint Starobinski ezt ki is emeli, a különféle téma-szók leleplezik a beszélőt (istent), azt, akihez beszél (az imperator) és azt is, amiről szó van (Vei elfoglalása) – valóságos diskurzus a diskurzusban.”⁷¹

Cynthia Chase a saussure-i anagramma-kutatások két releváns értelmezését veti össze az alábbiakban:

„A Les mots sous les mots de Man-i olvasata abban különbözik Sylvère Lotringer „The Game of the Name”-jétől [...] (amit de Man a saussure-i kutatás jelentőségéről írott legjobb angol nyelvű műként idéz), hogy a névre mint olyanra való összpontosítás romboló, nem pedig helyreállító hatását hangsúlyozza, illetve azt, hogy e vizsgálódás elkerülhetetlenül leleplezi a bomlást, mely a megnevezés és a jelentés szétválásával együtt jár.”⁷²

⁷⁰ „Les hypogrammes de Saussure sont la plupart du temps *tautologiques*: ils nous offrent, à l'état dispersé, des noms qui figurent selon leur élocution normale à l'intérieur même de poème”. Starobinski: i. m. 146.

⁷¹ Laurent Jenny: A forma stratégiája. Ford. Seps Enikő. *Helikon*, 1996/1–2. 35.

⁷² Chase: i. m. 133.